

АБАЙ ЖӘНЕ ҚҰРАН

Жангара Дәдебаев,

*филология ғылымдарының докторы, профессор,
ал-Фараби атындағы ҚазҰУ Абай ғылыми-зерттеу
институтының директоры*

Абайдың адам болмысы, адам өмірінің мәні туралы ойларының мазмұны бай, мағынасы терең. Абайдың Жаратушы мен жаратылыс жайлы, адам туралы, адамның Аллаға қатысы, Алланың адамға қатысы, адамның өзін-өзі тануы туралы ойлары абайтану ғылымында біршама қарастырылды. Осы ретте белгілі бір арна қалыптастырған, салдарлы, салиқалы, ғылыми тұрғыда тиянақты ойлар жүйесін негіздеген екі ғұламаны арнайы атап көрсетудің жөні бар. Олардың біріншісі – Мұхтар Әуезов, екіншісі – Мекемтас Мырзахметов. Абайдың дүниетанымы, діні жайында М.Әуезовтің: «Абайдың діні - ақылдың, адамгершіліктің діні» [1, 180], «Абайдың діні - рационалдық сыншыл ақылдың шартты діні» [2, 145],- деген тұжырымының негіздерін М.Мырзахметов терең пайымдады, жаңа ғылыми пікірлермен байытты. «Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары», «Әуезов және Абай», «Абай және Шығыс», «Абайтану» секілді монографиялық зерттеулерінде ғалым Абайдың адамның өзін-өзі тануы, адам мен Алла арасы, адамның Аллаға, Алланың адамға қатысы туралы М.Әуезов білген, бірақ айта алмаған жайлардың мәні мен мәнісін ашты.

Абайдың әдеби мұрасында ақынның рухани әлемінің бай қазынасы көрініс тапқан. Оның қадірі мен қасиетін халықтың дәстүрлі мәдениеті, байырғы дүниетанымы өзегіндегі құндылықтар аясында ғана пайымдауға болады.

Сүйенген, сенген дәурен жалған болса,
Жалғаны жоқ бір Тәңірім, кеңшілік қыл [3, 253],-

деген сөзді қандай жан, қандай адам айтуы мүмкін екенін ақыл тоқтатқан кісі ішпен ғана білмек. «Шын мәнінде дүние тіршілігі бір ойын, ермек, сән және мал мен басты көбейту ғана» [Құран: 57:20; 3:14], «алданыштың ғана нәрсесі» [Құран: 57:20]. Адам баласының оған мойын бұрмай, алданбай өтуі қиын. Алланың адамдарға арнап айтқан мынадай бір сөзі бар: «Сендерден тозаққа кірмейтін ешкім болмайды» [Құран: 19:71]. Осы аяттың мәнін жете түсінген ақыл-ой иесі, парасатты жан ақырын ойламай тұра алмайды. Өйткені дүниәуи дәуренге сүйенбеген, сенбеген, оның қызығына қызықпаған жан өте сирек. Солай дегенмен осы дәуреннің жалғандығы туралы ойға тоқтаған, соған сенген күйін мынадай өлең жолдарымен білдіріп отырған адамның сенімі берік, танымы терең екендігіне шәк келтіруге болмайды. Турасын айтқанда, ақынның осы сөзі - дүниәуи тіршіліктің баянсыздығын, жалғандығын анық сезінген, жалғаны жоқ жалғыз Жаратқанның өзі ғана екеніне иланған, иман келтірген көңілдің сөзі. Бұл жерде ақынның сезінуі, илануы, иман келтіруі жайында ғана айтып, сонымен тоқтау жеткіліксіз.

Ақынның бұл сөзін иман келтірген жанның өзі «сүйенген, сенген дәуренде» біліп, білмей жасаған теріс істері үшін Жаратушыдан жалбарынып кешірім сұрауы, көңілін аршуы, тәубе қылуы деп қабылдауға тура келеді. Жаратқан пенделеріне: «Аллаға шынайы тәубе қылыңдар» [Құран: 66:8; 11:3; 24:31],- деп жарлық берген. Оны орындау, оған мойынсұну, тәубеге келу - иман жолындағы әрбір адамның міндеті. Пайғамбарымыз үмбеттерін осы жарлықты орындауға, Аллаға құлшылық қылуға шақыра отырып, өзінің күніне Аллаға жетпістен аса жалбарынып тәубе қылатынын айтқан (әл-Бұхари). Абайдың жоғарыда берілген екі жол өлең сөзіне негіз болған құбылыстырдың тобында Құрандағы осы жарлықтың қуаты да бар. Олай емес деп айтудың жөні де, жолы да жоқ. Тәубеге келудің белгілі бір шарттары болады. Бүгінгілердің қайбірі тәубеге келген сыңайда біліп, білмей жасаған күнәлері үшін Алладан кешірім сұраған болады да, ізінше бұрынғы әдетіне басып, теріс істерін жалғастыра береді. Бұлардың дүние қызығына алаңдаған ала көңілінен шыққан сөздері Аллаға жететінін немесе жетсе, қабыл ететінін кесіп айту қиын. Осы ретте ақынның:

Дүниеге дос ақиретке бірдей болмас,
Екеуі тап бірдей боп орныға алмас.
Дүниеге ынтық, махшарға амалсыздың
Иманын түгел деуге аузым бармас [2, 225],-

деген өлең жолдарындағы ойларға сүйенген артық емес. Раббысынан бұл дүниеде ғана жақсылық сұрағандарға о дүниеде несібе жоқ [Құран: 2:201]. Бұл дүниеге беріліп, оның қызығына батқан адамның жүрегінде Құдайдан қорқу дегеннің болмайтыны Пайғамбардың хадистерінде де айтылған (Ғазали). Осы ой автордың «Отыз төртінші сөзінде» де анық баяндалған. Ақынның жалған мен бақи, иман туралы түсінігінің негізі тереңде. Кісінің тәубеге келуінің өзі осындай түсініктен басталады.

Абайдың тәубесінің мазмұны, мағынасы кең. «Алла деген сөз жеңіл, Аллаға ауыз жол емес. Ынталы жүрек, шын көңіл - Өзгесі Хаққа қол емес» [2, 268],- секілді қағида, сенім деңгейінде ұсынылған ойлардан ақынның рухани әлемінің нұры шалқиды. Осы тұрғыдан келгенде, ақынның тәубесі «ынталы жүректің», «шын көңілдің» [2, 268] тәубесі, «анық ақиқат көзі жетіп, ден қойып, ұйып сенген» [1, 178] тәубесі екеніне илануға болады. Бұл жерде тәубе етуші адамның ішкі күйінің мынадай сипатына назар аудару керек: а) көңілге салмағы түскен күнәлі істі не қылықты жасаудан біржола тыйылу; ә) көңілге салмағы түскен күнәлі ісі не қылығы үшін өкініп, Алладан жалбарынып кешірім сұрау; б) Алла алдында күнәлі етер мұндай істі не қылықты бұдан былай ешуақытта да қайталамау туралы берік шешімге келу. Абайдың тәубасының мәні осындай. Тәубеге келудің кезі де болады [Құран: 24:31]. Көп адам кезін өткізіп алады. Абай кезін өткізбеген. Анығы, әрине, Алланың өзіне белгілі.

«Алланың өзі де рас, сөзі де рас» [3, 303],- дейді Абай. Ақынның осылай аталатын өлеңі абайтану ғылымында кең пайымдалды... Ақынның осы сөзінен метафоралық мағына іздеп, оның айтылуының себебі мен мақсатын Алладан алыстатып түсіндірудің де мәнісі болғаны рас. Қайсыбір пікірлердің негізінде Абайды Алладан алыстату оның ақындық даналағын аша түседі деген секілді қағиданың желісі жатты. Абайды Аллаға жақындату оны ақындықтан молдалыққа алып келетіні жайында да ойланушылар мен ой айтушылар болды. Біздіңше, Абайды Алладан алыстатуға да, Абайды Аллаға жақындатуға да талпынбай, барды барынша бағалаған дұрыс. Егер Абай: «Иман деген - Алла табарака уатағаланың шәриксіз, ғайыпсыз бірлігіне, барлығына уа һәр неге бізге пайғамбарымыз саллала Аллаһу халайһи уа саллам арқылы жіберген жарлығына, білдіргеніне мойын сұнып, инанмақ» [4, 147],- десе, одан астарлы мағына, басқа мазмұн іздеуге немесе бұл сөзді басқаша түсінуге, басқадай пайымдауға жол жоқ. Алла тағаланың барына, «серіксіз, ғайыпсыз бірлігіне, барлығына» Алланың өзі, сонан соң періштелер мен ілім иелері куәлік берген [Құран: 3:18]. Иман туралы сөзінде Абай да осындай куәлік береді. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» дегенде де, ақын өзгенің емес, өз жүрегінің шынын айтып отыр, өзі іздеп тапқан ілімнің жарығын жаға отырып, өзгелердің жайын да ойлайды, өзін де ұмыт қалдырмайды. Ақынның мұнысы да Құран кәрімге негізделген ұстаным екендігіне шек келтіруге болмайды [Құран 9:71]. Ақын айналасына Алланың өзінің де, сөзінің де растығын айтқанда, осыған өзінің тыңдаушыларын иландыруды, сөйтіп оларды жаман әдеттер, жөнсіз қылықтар, әділетсіз істер жасаудан тыюды көздегені анық. Аллаға иман келтіре отырып, жұртты жамандықтан сақтандыру, жақсылыққа шақыру, надандықтан кемелдікке бастау, өзінің білген білімін білмегендерге беру Абайдың шығармашылық мұратының, ақындық дүниетанымының, адамгершілік әлемінің берік негізі болып табылады. Ал енді осы шығармашылық мұрат пен ақындық дүниетанымның, адамгершілік әлемнің берік негізі болып отырған ұстанымның өзінің түп төркініне үнілер болсақ, көрер көзге Құран кәрімнің үшінші сүресінің білім туралы аяты түсер еді: «...оны адамдарға түсіндіріндер, жасырмаңдар» [Құран 3:187]. Адамның тапқан, алған, білген білімін өзгелерден жасырып қалуының, жұрттың игілігіне пайдаланбауының ауыртпалығы, жауапкершілігі болады [Құран 2:146;283]. Хақтың жолы осы. Хақтың жолына даналық және көркем үгіт арқылы шақыру туралы Құранда анық айтылған [Құран: 16:125]. Пайғамбардың хадистерінде де осы аяттың мазмұны сақталған. Мұндай тағылымды, көпшілікке ғибратты ұстаздық іс адамның адамға, адамзатқа деген жанашырлығына, баянды да байсалды махаббатына негізделеді.

Абайдың танымында кісі өзі сенбеген нәрсеге өзгені де сендіре алмақ емес. «Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?» [4, 175]. Өзі сенбеген нәрсеге өзгені сендіруге талаптану адамның асылының емес, азғынының ісі болмақ. Ақылы толық кісі жақсылығына, игілігіне, ақиқатына өзінің көзі жетпеген сөздің ұшын ұстамайды, ондай сөзді басқаға да арнап

айтпайды. Абайдың қалың елінің мінезін түземекті мақсат етіп, жас пен кәріні ғылым, әділет, шапқат жолына шақырған әр сөзінде өзі ақиқатына сенген шындық бар, онда әр адам үшін құнды мән бар, әр ойында барша адамзат үшін бағалы терең мағына бар. Ақын халқының адам болам деген азаматтарының бес нәрседен қашық болып, бес нәрсеге асық болуын тілегенде де Ғұламаһи Дауаниға (Джалаледдин Мұхаммед Дауани (1426-27 – 1502-03) көз жұмып ілесіп, еріп отырған жоқ. Ғұламаһи Дауанидің ұсынып отырған ғибраты өзінің адамгершілік ұстанымдарымен мейлінше үндес, жақын келгендіктен, ақын оған ерекше мән береді. Ал осы ойлардың төркініне үңілсек, олардың бастауында Құранның, Пайғамбар хадистерінің, азаматтық ғылымда Аристотельдің, әл-Фарабидің қағидалары тұрғаны белгілі болады. Дауанидің еңбегінің (Джалалова этика / Ахлак-и джалали) түп бастауында Аристотельдің этикалық қағидалары (Никомахова этика /Ахлак-и нуку махаси) тұрғаны анық. Бұл екеуінің арасында басқа да толып жатқан трактаттар бар. Олардың негізі Абайдың қолына тікелей немесе жанама түрде түскенін жоққа шығаруға болмайды.

Абай заманының адамдары таңертеңгісін көзін тырнап ашып тұрғанда, малдың қамын ойлап тұрды, күн батып, қараңғы түсіп, ұйқыға жатқанда, малдың қамын ойлап жатты: а) «малдан басқа мұңы жоқ» болды, мұң-мұқтажының орны еш толмады; ә) істеген ісі бітпеді; б) жоғын таппады; в) мұң-мұқтажының орны толатыны, ісінің бітетіні, жоғының табылатыны туралы үміті де жеткізбеді, жеткізер болмады. Сонда да алған бетінен қайтпады. Бір-бірімен алысты, жұлысты, айтысты, тартысты, алдасты, арбасты. Өмір осылай өтті. Ақынның шығармалырының дені адам бойындағы осындай көріксіз мінездерді сынап отырып, түзеуге арналған. Мына өлең жолдары да сондай мақсаттан туған:

Өлейін деп өлмейді өлерлік жан,
Әсте өлмесін білгендей қылық қылған.
Ажал келіп бас салса, жанды ұрласа,
Өмір қайда, сен қайда, оны да ойлан.

Адамзат - бүгін адам, ертең - топырақ,
Бүгінгі өмір жарқылдап алдар бірақ.
Ертең өзің қайдасың, білемісің,
Өлмек үшін туғансың, ойла, шырақ [2, 292].

«Әсте өлмесін білгендей қылық қылған» жандарға арналған насихат сөздің әр тармағында үлкен ой бар. «Ар мен ұят ойланбай, тәнін асырап, Ертеңі жоқ, бүгінге болған құмар» [2, 297],- дегендегі «тәнін асырау», «ертеңі жоқ», «бүгінге болған құмар» секілді ұғымдардың әрбірінде қатпарлы мағыналар қатары жатыр. Оларды толық түсіну тыңдаушының жалған мен бақи, өмірдің мәні мен мағынасы туралы дәстүрлі таным деңгейіне байланысты жүзеге аспақ. Өйткені осы жолдардағы ұғымдар түгелдей Құран

қағидаларымен, Пайғамбар хадистерінің мазмұнымен сабақтасып жатыр. «Өлмек үшін туғансың» тұжырымы дүниәуи түсінікке жат секілді көрінуі мүмкін. Соған орай неше алуан пікірлер, ойлар, қисындар, тұжырымдар ұсынуға да мүмкіншіліктер бар. Дәстүрлі таным тұрғысынан келгенде, ақынның сөзінде де, ойында да ешқандай жаттық жоқ, ақынның сөзі рас, ойы да рас. Автор өзінің тыңдаушыларына осындай растығымен, осындай ақиқатымен, шындығымен ықпал етуге ниет еткен.

Абай «Үшінші сөзінде» қазақтың әлеуметтік-психологиялық келбетін жасайды. Әуелі қазақ турасында жалпыға арнап, бірнеше сұраулы ой тастайды. Олардың жалпы сипаты мынадай болып келеді: а) бірінің біріне қаскүнем болмағының себебі не? ә) бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғының себебі не? б) рас сөзі аз болатұғының себебі не? в) қызметке таласқыш болатұғының себебі не? г) өздерінің жалқау болатұғының себебі не?

Абай қойып отырған әр сұрақтың үлкен мәні бар. Әр сұрақты ой түбінен тербеп толқытып, сыртқа шығарушы құбылыстың құдіреті де күшті. Абайдың ақындық дүниетанымына сай таразылағанда, мұның мәнісі «адамзаттың бәрін бауырым деп сүю», «өзіне ойлағанды өзгеге де болса екен деп тілеу» туралы биік адамгершілік ұстаным арнасында анықталады. Осы мінездемелердің әрқайсысына берілген сипаттамаларда ақын антропологияның айрықша қырлары ашылады. Бұл орайдағы сөз, алдымен, жоғарыда көрсетілген бес мінездің соңғысынан басталады: а) әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады → ә) әрбір қайратсыз, қорқақ мақтанғыш келеді → б) әрбір мақтаншақ, қорқақ (қайратсыз) ақылсыз надан келеді → в) әрбір ақылсыз надан арсыз келеді → г) әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады [1, 130].

Ақын сипаттамасы «жалқаудан» басталғанымен, жоғарыда көрсетілген бес мінезді түгел қамтиды. Өйткені сол бес мінездің өзі бірімен бірі сабақтасып, жалғасып, бірі екіншісіне ұласып жатыр. Осылайша сатылы түрде сабақтасып, бір деңгейден екінші деңгейге ұласып жатқан ойлар тағы бір деңгейге көтеріліп, түйінделеді: мұның бәрі «төрт аяқты малды көбейтеміннен басқа ойының жоқтығынан» [1, 130]. Айналып келгенде, алдымыздан «дүниеге бой алдырған» адамның бейнесі көрінеді. «Дүниеге бой алдырып», «төрт аяқты малды көбейту» жолына түсу – пенделік мақсаттың көрінісі. Бұл мақсат көңілге ыстық сезілгенмен, оның ақыры, салдары жақсы емес. Пайғамбар айтқандай, су жерді қалай көгертіп, масатыдай құлпыртатын болса, дүниеге, билікке құмарлық кісі бойында тойымсыздық пен тыйымсыздықты солай өсіріп, есіртеді (ат-Табарани).

Абай замандастарына мал табуға қарсы кеңес бермейді, керісінше ел азаматтарын «адам болып, мал табуға» [2, 119] үндейді. Сөйте тұра жалған мен бақиды естен шығармайды. Жалғанда дүниәуи тіршіліктің көзді арбаған қызығына құлай құмартып, ақыретті ұмытқан жанның жайы қандай аянышты болатыны Құранда, Пайғамбардың хадистерінде жеткілікті және түсінікті сипатталған. Абайдың «әділеттік, арлылық, махаббат пен - үй жолдасың қабірден әрі өткенде» [2, 265],- деген ескертуінің мағынасында да үлкен мән

бар. Пайғамбар адам баласының үш жолдасы барын айтқан екен: а) біріншісі - жан шыққанша жолдас; ә) екіншісі - көрге кіргенше жолдас; б) үшіншісі – қиямет-қайымға дейін жолдас. Адамға жаны шыққанша жолдас болатын - оның тіршілікте жинап-терген дүние-мүлкі. Көрге дейін жолдас болатын - адамның жақындары, туыстары. Адамға қиямет-қайымға дейін жолдас болатын - оның тіршілікте істеген игі істері (ат-Табарани). Абайдың «әділеттік, арлылық, махаббат пен - үй жолдасың қабірден әрі өткенде» деуінің негізінде Пайғамбар айтқан осы хадистің ғибраты барын аңғару қиын емес. Осы ойын ақын өзге жұртқа айтып қана қоймайды, өзінің ішкі сенімі ретінде ұстайды.

Арттағыға сөзің мен ісің қалса,
Өлсең де, өлмегенмен боласың тең [2, 275]
немесе

Өлді деуге сыя ма, ойлаңдаршы,
Өлмейтұғын артына сөз қалдырған [2, 225]
болмаса

Жылай-жырлай өлгенде,
Арттағыға сөз қалсын [2, 152],-

дегенде, ақын осы сенімін жұбаныш еткендей күй танытады.

Ақынның жанын ауыртып, жүрегін жаралайтын зіл - замандастарының «төрт аяқты малды көбейту» туралы мақсаты емес, сол мақсатқа жету үшін таңдап тапқан жолы, амал-айлалары, сөздері мен істері, мінездері: а) ұрлық; ә) алдау; б) зорлық; в) өтірік; г) өсек; д) жалақорлық; е) пәлекорлық; ж) паракорлық, т.б.

Абай - адамның мінезін түземекші болған адам. Бұл - адамзат қоғамының тарихындағы ең бір ізгі, ең бір асыл мақсат. Алдына мұндай мақсат қою үшін кісінің жүрегінде Аллаға және адамзатқа деген шексіз һәм шартсыз сүйіспеншілік болуы керек. Адамды адамның жек көруі, адамның адамға жат болуы, тіпті жау болуы қиын емес. Бір атым насыбайдан көңілі қалатын қазақ үшін өкпелеу де, шекісу де, кетісу де оп-оңай. Бірдің емес, мыңның мінезін түзеуге, адал еңбек етудің орнына ауыз жарымас бірдеңе үшін біреуге телміріп көзін сатқан жанды, ұрлықпен, қулықпен, зорлықпен мал тауып жүрген сұмдар мен зұлымдарды жаман жолдан тыйып, ақ жолға салу, солардың жанын тазартып, ниетін ағарту жолында аянбай еңбек етуге, бейнет кешуге адамның асылы ғана тәуекел ете алады. Ақын асыл уақытын, өмірінің жаздай жайнаған жемісті шағын осы мақсат жолында сарп етті. Өмірінің белгілі бір кезеңінде ақын елді, адамның мінезін түземекші кісінің қолында екі нәрсе болу керек деп білген: бірінші - бек зор өкімет, жарлық; екінші - есепсіз байлық [4, 216]. Ақын сол сеніммен ойы мен қолында барын аямай еңбек етті. Шексіз зор билік ешкімге бітпейді екен. Есепсіз байлық та жоқ екен. Бойдағы білімді, қолдағы билік пен қорадағы байлықты қолдана отырып, бірдің мінезін түзеуге болғанмен, көптің мінезін түзеуге болмайды

екен. Кейінірек ақын жұрттың мінезіндегі жамандықты жоюдың құралы ретінде сөзді таңдайды. Бұл таңдаудың да негізі тереңде. Осының бәрі - ақынның өз басынан жанын жандырып, жүрегін күйдіріп, өзегін өртеп өткен өмір тәжірибелерін пайымдаудан туған шешімдер. «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінде осындай шешімдердің бірінің терең тамыры көзге түседі. Екінші жағынан, өзінің өмір тәжірибелерін пайымдау, тану, бағалау барысында ақын халықтың дәстүрлі дүниетанымынан, Құраннан, Пайғамбардың хадистерінен тиянақ тапқан. Пайғамбар айтқан екен деседі: «Кісі жамандық көрсе, оны қолымен түзесін, оған әлі келмесе, сөзімен түзесін, оған әлі келмесе, жүрегімен түзесін» [Бұхари]. Жамандықты қолмен түзеу үшін кісіде белгілі аумақта шексіз билік болуы керек. Басқаша айтқанда, жамандықты қолмен түзеуге қолында шексіз билігі бар әкімнің ғана мүмкіншілігі болмақ. Жамандықты сөзбен түзеу хакімдердің күзіретіндегі іс екен. Ал жамандықты жүрегімен түзеу қатардағы иманды жандарға тән болса керек. Абай осы шарттарды келістіріп баяндап қана қоймайды, оларды өзінің әлі келгенінше орындайды. Сөзімен де, жүрегімен де. Қолымен түзеуге мүмкіншілігі шектеулі болды. Ақын шығармаларындағы білімсіздікке, надандыққа қарсы бағытталған сыншылдық ұстанымның негізінде, елін кемелдікке, толықтыққа шақырған асыл адамгершілік мұратының негізінде Құран аяттарындағы ақиқаттармен қатар Пайғамбар хадисіндегі осы қағидат жатыр деп білу орынды. Ақын өзінің заманынан, заманының адамынан көрген жамандықты қолымен, сөзімен, жүрегімен түзеуге бар саналы ғұмырын, ақыл-ойын, ақындық өнерін, шығармашылық еңбегін арнады. Бірақ «адамның мінезін», «заманды түземек» [3, 176] болған ақын «алыс-жақын қазақтың бәрін көргенде» де, бірлі-жарым болмаса, «сөзді ұғарлық саналы жан» таппай торықты [3, 53]. Сөйте тұра «көкірегі сезімді, тілі орамды жастардан» [3, 126] үміт етті. Адамзаттың бәрін бауырым деп сүю туралы қағидасынан, жүрегінің тереңіндегі әділет пен шапқаттан, рақымнан көз жазбады. Сондықтан Абай айтқан қағидаларды, тұжырымдарды, ойлар мен пікірлерді Абайдың имандай шыны, жан ақиқаты, жүрек сыры деп таныған парыз.

Ақын қара сөздерінде адам бойындағы ізгі қасиеттерді анықтап көрсетіп қана қоймай, олардың өзара қарым-қатынасын, басқа адамгершілік қасиеттерімен байланысын кең зерттеп толғайды. Бұл орайда «Он жетінші сөз», «Он бесінші сөз», «Он төртінші сөз» «Жиырма алтыншы сөз» жүйелерінде көрініс тапқан, тиянақты тұжырылған терең мазмұнды ойлар ерекше бағалы. «Рақымдылық, мейірбандылық, уа әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойдың оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі, асықтық та жүрек ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды, амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады» [4, 148],- деген сөзде үлкен мән бар. Рақымдылық, мейірбандық Алланың сипаттарынан шығатын ұғымдардың қатарына жатады. Адам баласын өз бауырым деу, өзіне ойлағандай ойды оларға да болса екен демек рақымдылықтан, мейірбандылықтан туады. Жаратушы өзінің рақым әлеміндегі мейірімділігін

жүзге бөліп, оның тоқсан тоғыз бөлігін өз құзырында қалдырып, бір бөлігін жер жүзіне жіберген [Мүсілім]. Жер бетіндегі тіршіліктің негізін ұстап тұрған Жаратқанның рақымдылығының, мейірбандылығының осы жүзден бір бөлігі деседі. Рақым, мейірім туралы әңгіме үстінде адамдар Пайғамбарға: «О, Алланың Елшісі, біздің әрқайсымызда да рақым бар», - десе керек. Сонда Пайғамбар мынаны айтқан екен: «Дұрысында, менің айтып отырғаным сендердің әрқайсыңның өз жолдастарыңа деген рақымдылықтарың емес, сендердің әрқайсыңның жалпы адамға, барлығына деген рақымдылықтарың» [ат-Табарани]. Адам баласына рақымы, мейірімі жоқ жандар Алланың жолындағылардың қатарына қосылмайды. Кісі жердегілерге рақымды болса, көктегі де оған рақымды. Өзіне тілегенді өзінің бауырына да болсын деп шын ниетпен тілемейінше, кісі рақымды, мейірімді болмайды, Алла жолына түспейді. Алланың, адамның дұшпаны осындайлардың, Алла жолынан адасқандардың тобынан таралады. Алланың жолындағылар үшін ондай жандар, ең жақын ағайын, бір атаның баласы болса да, дос, бауырға жатпайды. Пайғамбар хадистерінде осылай айтылады [әл-Бұхари, ат-Табарани]. Абайдың: «Әкесінің баласы - адамның дұшпаны. Адамның баласы - бауырың» [4,183], - деуінің алыс сарыны осы арнадан шығып жатса керек. Адамның адамға достығы, Аллаға құлшылығы, білім, жақсылық, иман жайы азаматтық ғылымның ілкі дәуірден бергі тарихының барлық кезеңдері мен дәуірлерінде басты, әлеуметтік маңызы зор мәселе ретінде қарастырылып келеді. Алланың кітаптарында да жеткілікті баяндалған. Мұса пайғамбарға (Ғ.С.) берілген Тәуратта да ізгілік негіздері бар еді. Бірақ жұрт ондағы ізгілік қазынасын бойларына сіңірмеді. Осы жай Құранда былай баяндалды: «Өздеріне Тәурат жүктеліп, кейін оны игере алмағандардың мысалы кітаптарды артқан есек тәрізді» [Құран: 62:5]. Мұның ғибратын ұққан жағдайда, одан бүгінгілердің де сабақ алатыны анық. Құран көзінің алдында тұрғанмен, оны оқымаған, оның аяттарынан өз өмірі, тіршілігі үшін игілікті білім ала алмаған, сөйтіп азған, теріс жолда кеткен адамдардың мысалын осылай бейнелі түрде сипаттауда шексіз білімдарлық барын жоққа шығару қиын.

Адамның емес, әкесінің ғана баласы болып қалған, достығының, адамгершілігінің, мейір-шапағатының өрісі әкесінің алдынан әрі аспаған бала адамзаттың бәрін бауыр тұта алмақ емес. Кісінің тілі жүректің айтқанына көнбей, амалдың дегеніне көнсе, рақым, мейірім сырт қалады. Адамның азуы осыдан басталады. «Қазақ та адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдының сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат байлаулықтың жоқтығынан азады» [4,148-149], «Көкіректе сәуле жоқ, көңілде сенім жоқ. Құр көзбенен көрген біздің хайуан малдан неміз артық?» [4,139], надан «көңілі, көзі жетіп тұрса да, хайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмайды» [4,164] деген сөздер немесе «Ақылға сәуле қонбаса // Хайуанша жүріп күнелтпек», «Малда да бар жан мен тән // Ақыл, сезім болмаса» [3,282], «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың» [4,183] секілді ойлар Абайдың өз тұсындағы ойшылдардың бірі де

айтпаған, айту былай тұрсын, байыбына бойлап бара алмаған ірі әлеуметтік-этикалық, философиялық қағидалар жүйесіне ұласады. Ақын хайуандықты адамның «ішіндегі қазынасын жоғалтып алуымен» байланыстырады. Ал мұның себебі – адамның «ойын-күлкімен, ішіп-жемекпен, ұйықтамақпен, мақтанмен әуре» [4, 220] болып кетуінде.

Ғұламалардың пайымдауынша, иман нұры адам баласында жаратылысынан болады. Кісі білімі толған, рухани жетілген, ақыл тоқтатқан кезінде, өз жаратылысындағы осы нұрмен жетіледі. Бұл адамның рухани кемелденуіндегі айрықша кезең болып табылады. Бұл кезеңнің сыры мен шынын Абай жер ортасы жасқа келгенде барынша терең ұғынады. Ақын айналасына өзі жеткен ілім биігінен қарағанда, көргенінен, көптің ісінен, қылығынан [4, 183] көңілі қалады, бетін басып, тұра қашады. Сөйте тұра сабыр етіп, заманына, заманының адамына Алла дарытқан ілім нұрымен, ақиқат көзімен қарағанда, оларға жаны ашиды, рақымы түседі:

Мазлұмға жаның ашып, ішің күйсін,
Харакет қыл, пайдасы көпке тисін.
Көптің қамын әуелден тәңрі ойлаған,
Мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін [3,266].

Көп туралы, көп надан туралы Абайдың танымы терең, күрделі. Әдепкіде ақын надан көптен түңіліп, одан жерінген күйін білдіреді. Ол үшін наданнан асқан жаман жоқ. Оны жек көрмеске, одан жерінбеске лаж жоқ. Екінші жағынан, ақын өзгеге айтқан ақыл сөзінде осы надан көпті сүюге шақырады. Қалың жұртын надан екен деп, «шектен шыққан ел екен деп», үгіт айтудан айнып кетпейді [Құран: 43:5], «үгіт мүміндерге пайда береді» [Құран: 51:55],- деген қағиданы ұстанды. Алла үшін, Алланың сүйіспеншілігі үшін, көпті, адамзатты сүюге бір адамды емес, әр адамды үгіттеді. Ақын үгітін, насихатын шын ниетімен, бар ықыласымен айтады, өзі сүймегенді өзгеге сүй демейді. Жүрегін қырық жамау қылған, надандығынан жерінген, көңілі қалған осы жұртты Абадың өзі сүйді. Шын ниетімен. Риясыз. Алла үшін. Адамзатты Алланың махаббатпен жаратқаны үшін. Өзі жерінген, көңілі қайтқан көпті Алла үшін осынша кешіріммен, шынайылықпен, шын ниетпен сүю Абайдың ақындық, азаматтық кемелдігінен ғана тууы мүмкін еді. Зордың зорлығынан, сұмның сұмдығынан, зұлымның зұлымдығынан, қудың қулығынан, бәлеқордың бәлесінен, жалақордың жаласынан қорғанар амалы аз қалың елге, қара халыққа жанашырлықпен қарауға, солардай көптің пайдасына қаракет қылуға ақын ерекше мән береді. Осыдан ақынның іліміндегі, дүниетанымындағы айрықша ұстаным, ерекше қағидат өріліп шығады: «көптің қамын әуелден тәңрі ойлаған, мен сүйгенді сүйді деп иең сүйсін». Жаратқан ешкімнің сүйіспеншілігіне, махаббатына мұқтаж емес. Сүю - Жаратқанның қасиетті аттарының бірі. Жаратқанның рақымына, сүйіспеншілігіне Оның жаратқандары мұқтаж.

Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде онан басқа?! [3,288],-

деп, ақын түпкі ойын аша түседі.

Алланың адамды жаратуында терең мән бар. Топырақтан тұлғасын жасады, өз рухынан үрлеп, жан салды. Білім берді. Періштелерді оған сәжде жасатып, бас игізді. Сәжде жасамаған ібілісті малғұнға айналдырды. Өзіне де, жұбайына да жәннәттан жай берді. Адамға күре тамырынан да жақын болды. Барша әлемді, барша әлемдегі барлық нәрселерді адамның пайдасы үшін жаратты. Осының бәрінде Алланың адамға деген ерекше мейірімі, асқан рақымы, сүйіспеншілігі барын жүрекпен сезіп, білуге болады. Абай Алланың адамды махаббатпен, сүйіспеншілікпен жаратқанын көңіл көзімен көреді. Алланың «адам баласын махшарда сұрау беретұғын қылып жаратқандығында» да «һәм ғадаләт, һәм махаббат бар» екендігіне көз жеткізеді. Сөйтеді де: «Кім өзіңе махаббат қылса, сен де оған махаббат қылмағың қарыз емес пе?» [4,193], «Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе?» [4,194],- деген риторикалық сұрақ тастайды қауымының ортасына. Айтылған жайлардан белгілі болатын нәрсе – Алланың адамды махаббатпен жаратуы. Бұдан Алланың адамды сүюі, адамға деген махаббаты бастапқы екендігі белгілі болады.

Алланың адамға махаббаты, сүйіспеншілігі адамды махаббатпен, сүйіспеншілікпен жаратуымен шектелмейді. Алланың өзі жаратқан адам ұрпақтарына деген рақымы мен мейірімінде, махаббаты мен сүйіспеншілігінде шек жоқ, бірақ шарт бар. Алла өзінің шексіз рақымымен, мейірімімен, махаббатымен жаратқан адамның ұрпақтарына бұ дүниеде таңдауға екі түрлі жол қалдырған: бірі - тәннің таңдайтын жолы; екіншісі - жанның таңдайтын жолы. Біреу тәннің дегенін істейді, біреу ақылдың айтқанын тындап, жүрекпен білгеніне тоқтайды. Алғашқы жол адамды Алладан алыстатып, аздыратын жол болса, кейінгі жол - Алланы сүйіп, Алланың нығметіне бөленгендердің [Құран 1:7] жолы. Өзіне берілген өлшеулі өмірде кімдер Алланы сүйген болса, Алла да оларды сүйеді. «Алла оларды жақсы көреді және олар да Алланы жақсы көреді» [Құран 5:54]. Алла Пайғамбарына адамдарға арнап мынадай сөзді айтуды тапсырған: «Алла: Егер Алланы сүйсендер, онда иман жолымен маған ілесіңдер, өйткені мен, Алланың Елшісі, Оның сендерге Жолдауы мен ескертуін жеткізушімін. Сонда Алла да сендерді сүйетін болады және күналарыңа кешірім жасайды деп айт,- деді де» [Құран 3:31]. Пайғамбардың хадистерінің бірінде иманның мәнін үш нәрсеге асық болған жанның білетіні туралы айтылады. Оның біріншісі - Алланы және Оның Елшісін сүю. Екіншісі - Алла үшін адамды сүю. Үшіншісі – отқа түсуден қалай сақтанса, Алланың тура жолынан адасудан солай сақтану [әл-Бұхари; Мүслім]. Абай айтып отырған үш сүюдің негізі осы аят пен мына хадисте көрініс тапқанын аңғару қиын емес.

Құран кәрімде, Пайғамбардың хадистерінде көрініс тапқан сүюдің мәнісі мынадай болып шығады: бірінші сүю – Алланың адамды сүюі;

екіншісі – Алланы адамның сүйуі; үшінші сүйу Алла үшін адамның адамды сүйуі. Осы сынды ойлар ақынның «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңінде толық көрініс табады:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті [3,304].

Ақын осы жолдарда көрініс тапқан «сүйу» жайында: «Осы үш сүйу болады имани гүл» [3,304],- деп насихат береді. Өлең шумағын қарапайым оқушының тікелей қабылдауы деңгейінде парықтағанда, ақын айтып отырған үш сүйудің екеуі бастапқы екі тармақта көрініс тапқаны, үшінші сүйу үшінші және төртінші тармақтарда сипатталғаны жайлы түсінік туады. Осы тармақтарда «Адамзаттың бәрін сүйу» туралы ойдың себептері де бар. Оның бірі - а) «бауырым деп», екіншісі – ә) «әділетті хақ жолы деп - хақ жолы осы деп әділетті». Осы түсініктердің қара сөз талаптарына сай ықшамдалған түрі мынадай болып шығады: *адамзаттың бәрін сүй: а) әділетті хақ жолы осы деп сүй; ә) бауырым деп сүй.*

Абайтанушы ғалымдардың арасында Абай айтқан «үш сүйудің» мәнісін мына түрде түсіндіру бар: бірінші сүйу - адамның Алланы сүйуі; екінші сүйу - адамның «адамзаттың бәрін сүйуі бауырым деп»; үшінші сүйу - адамның «хақ жолы деп әділетті сүйуі» [1,178-179; 12,209-210; 13,81-82; 14,77]. Ақын ойының ашық мағынасын тармақ деңгейінде қабылдағанда туатын түсініктердің қатарында осындай ойдың да сәулесі болатыны рас. Сөйте тұра пайымдаушының көңілінде екі түрлі жайдың мәні толық айқындалмай қалады. Оның біріншісі зерденің Абай айтып отырған үш сүйуді қайта саралап, таразылауға деген қажеттілігіне байланысты. Соған орай жоғарыда берілген төрт жол шумақты жолма-жол саралап, сараптап, одан туған мазмұн мен мағынаны, мәнді қарапайым оқушы ретінде түсінуге талпынған мақұл. Екінші жолда ақын не себепті «Сен де сүй ол Алланы» деп тұр? «Сен де сүй» тіркесінің мағынасында «ол адамзаттың бәрін сүйеді, сен де оны сүй» немесе «ол сені сүйеді, сені ғана емес, барша адамзатты сүйеді, сондықтан сен де сүй оны» деген ойдың тұтасқан желісінің мәні бар. «Ол сені, барша адамзатты сүйеді» деген ойға орын жоқ дейтін болсақ, «сен де сүй оны» деуге негіз қалмайды. Оның үстіне ақынның осы ойы шумақтың бірінші тармағында тұр. «Адамзатты махаббатпен жаратқан Алланы сен де сүй» деген сөзді осылай түсіну дұрыс. Демек, Алланың адамға деген сүйіспеншілігі - әуелгі. Бірақ Алланың адамға деген сүйіспеншілігінің нұрын адам Алланы сүйу арқылы ғана көре алмақ. Алланың көрсеткен жолынан тайып, теріс бұрылған жанға Алланың рақымы түспек емес [Құран 4:115].

Енді ілгеріде айтқан екі жайдың кейінгісіне келейік. Әділ (әділетті) - Алланың қасиетті аттарының бірі. Алланың тоқсан тоғыз атының бәрі қасиетті. Олар біртұтас. Алланы сүйген адамға енді Алланың тоқсан тоғыз

сипатының бірін тағы сүюге кеңес беруге бола ма? Алланы сүйген адам Оның сипаттарының бірін ғана немесе әрқайсысын бөлек-бөлек сүйе ме екен? Үшінші сүюге қатысты түсінік жайында осындай сұрақтар туындайды. Осының бәрі пайымдаушылардың арасында Абайдың «үш сүю» туралы ойының ашылмаған сыры барын білдіреді. Оны әр зерттеуші өз тұрғысына, өз заманының талаптарына орай сараптағанмен, түбінде бір ортақ пікірге келуге болар деп ойлаймыз. Біздің бағамдауымызша, Абайдың «үш сүюінің» мәнісін, жоғарыда негізделгендей, мынадай түрде түсінгенді орынды көреміз: бірінші сүю – Алланың адамды сүюі; екінші сүю – адамның Алланы сүюі; үшінші сүю – хақ жолы деп адамның адамзаттың бәрін сүюі. Абай адамның Алланы сүюін Алланың адамды, адамзатты сүюімен байланыстырады. Адамның Алланы, адамзатты сүюі Алланың адамзатты сүюінен тамыр тартады. Бірінші сүю (Алланың адамды сүюі) адамды Алланы сүюге алып келсе, бұл өз кезегінде адамның бүкіл адамзатты сүюіне алып келеді. Абайдың ақындық танымында адамның адамзатты сүюі Алланы сүюден туады. Абай ұсынып отырған «үш сүюдің» қатарында Алланың адамды сүюі жоқ болған жағдайда, қалған сүюде мән қалмайды. Ақын ұстанымындағы «үш сүюдің» негізі бірінші сүюде, Алланың адамды сүюінде. Осы ретте абайтану ғылымындағы Абайдың адамзаттың бәрін бауырым деп сүю туралы ойын исламның қағидаларына қайшы, Абайдың өзі ғана тереңіне бойлап тапқан ұстаным ретінде бағалауға сын көзімен қарауға тура келеді.

Ақынның «үш сүюінің» басында Алланың адамды сүюі тұрғанын М.Әуезов көрмей, білмей қалған жоқ. Көрді де, білді де. Заман талабы, уақыт тезі М.Әуезовті ақын өлеңіндегі «әділетті» сөзін жеке бөліп алып, оның лексикалық, грамматикалық мағыналарының мәнін ашпай қалдыруға, қатыстық сын есім емес, тура толықтауыш қызметін атқарушы зат есім ретінде қабылдауға мәжбүр етті. Бұл ретте ақынның «үш сүюі» С.Мұқановтың қабылдауында еш бояусыз, табиғи қалпында көрініс тапқанын айту парыз. С.Мұқанов Абайдың «үш сүю» негізінде ұсынған «имани гүлін» осылай түсінеді және дұрыс түсіндіреді [15, 232]. Абайдың «үш сүюінің» бастапқысы Алланың адамды сүюі екенін С.Мұқановқа айтуға болғанмен, М.Әуезовке айтуға болмайтын. М.Әуезовтің әр сөзінен, әр шығармасынан, әр ісінен саяси астар іздеген заманның қатал күзетшісі үшін Абайдың «имани гүлінің» шын мағынасы, шынайы жүйесі жаудай жат болып көрінері сөзсіз еді.

Абайдың «имани гүлі» жайында жинақталған ғылыми ойлар қорында С.Мұқановтың пікіріне арнайы көңіл аударған дұрыс. Мұсылманшалық шарттарының негізін тереңнен тарата келіп, автордың мынадай байлам жасайтыны бар: «Молдалардың иманындағы үш шарт: құдайға, құранға, пайғамбарға сену. Осы үш шартты бекер демейтін Абайдың одан басқа және үш шарты бар. Ол тәңірінің адамды сүюі, адамның тәңіріні сүюі, адамның адамды сүюі» [16, 232]. Бұл жерде Абайдың «имани гүл» деп атап отырған үш сүюінің мазмұны мен мағынасын пайымдауда дәлдік бары анық. Ақынның «үш сүюін» осылай түсініп, осылай қабылдауға, осылай бағалауға

кеңестік дәуірде, әсіресе, XX ғасырдың бірінші жартысында тек С.Мұқановтың ғана батылы жетті.

«Исләм үгіті бойынша, бар адам баласын сүймек түгіл, мұсылман еместің, дін қарындасы еместің барлығын кәпір деп жау санау керек» [1,178] пе? Құран кәрімде: «Өздеріңмен соғысқандармен Алла жолында соғысыңдар да, шектен шықпандар» [Құран 2,190],- делінген. Аяттың мағынасын түсіндірушілер «шектен шықпандар» деген ескертуге байланысты әйелдерге, балаларға, қарттарға, әлсіздерге қарсы күш көрсетуге, қару жұмсауға болмайтыны туралы ойды білдіреді. Сонымен қатар малды, егістікті, жеміс ағаштарын жоюдан сақтандыру барын көрсетеді. Алланың барлығына, хақтығына иман келтірмегендер (кәпірлер) Алланың барлығына, хақтығына иман келтіргендерді (мұсылмандарды) Меккеден ығыстырып шығарғанда, кейінгілер (мұсылмандар) Мединеге келіп орналасады. Аят сонда түскен. Дұрысында, «мұсылман еместің, дін қарындасы еместің барлығын кәпір деп жау санау» исламның негізіне қайшы.

Келесі аятта алдыңғы аяттағы ой былай жалғасады: «Оларды қайдан тапсаңдар да өлтіріңдер және сендерді шығарғандай шығарыңдар, бұзақылық кісі өлтіруден қиын. Месжит Харамның жанында олар сендермен соғыспайынша, ол жерде олармен соғыспаңдар. Егер олар сендерді өлтірсе, сендер де оларды өлтіріңдер. Кәпірлердің жазасы осылай» [Құран 2,191]. Осы аяттағы «олар» есімдігі алдыңғы аяттағы «өздеріңмен соғысқандар(мен)» деген ұғымға сілтейді. Сондықтан «оларды қайдан тапсаңдар да өлтіріңдер» тіркесі соғысқандарға, соғыс салғандарға қатысты, ал «оларды... сендерді шығарғандай шығарыңдар» деген сөздер кәпірлердің мұсылмандарды Меккеден, үйлерінен шығарғандарына қатысты айтылған. Исламға қырын қарайтын сыншылар «олар» сөзі сілтейтін «өздеріңмен соғысқандар» ұғымының орнына «кәпірлер» ұғымын қойып, аятты теріс қабылдауға мұрындық болды. Соған байланысты аят мағынасы «кәпірлердің бәрін өлтіруге болады» дегендей түсіндірілді. Бұл үлкен қателік еді. Адамзатқа Құранға дейін де бірнеше Кітап түсірілген, оларды түсіндіруге адамзатқа кез-кезімен нәбилер келген. Аллаға, Алланың Кітаптарына, Пайғамбарларына адамзаттың бірі сенім білдіргенде, бірі сенім білдірмеген. Сенім білдіргендерге сенім білдірмегендер дұшпандықпен қараған. Сенім білдірмегендердің сенім білдіргендерге дұшпандығы ашық сипат алып, соғысқа ұласып отырған. Соғысты сенім білдіргендердің сеніміне қарсы шыққандар бастаған. Мұның жайы Құранда қысқаша баяндалған. Аллаға, Алланың Кітаптарына, Пайғамбарына сенуге байланысты Құран түскеннен кейін де сенім білдіргендер мен сенім білдірмегендердің арасындағы күрес тоқтамаған.

Құран жалпы адамзатқа түсірілген. «Егер Алла қаласа, өздеріне ашық дәлелдер келгеннен кейін, олар, пайғамбарлардан соң, соғыспас еді. Бірақ олар қайшылыққа түсті. Сонда олардың кейі иман келтірді де кейі қарсы шықты» [Құран 2:253]. Ақиқатына келгенде, Құранда «иман келтіргендер» және «қарсы шыққандар» туралы айтылады. Мұсаға (ғ.с.) Кітап берілді,

пайғамбарлар кез-кезімен жіберілді, Мәрием ұлы Ғисаға (ғ.с.) да мұғжизалар берілді. Адамдардың пайғамбарларға қатысының сипаты жайында Құранда: «Әрқашан сендерге бір пайғамбар көңілдерің қаламаған нерсе келтірсе, тәкаппарланасындар. Олардың бірін жасынға шығарып, бірін өлтірдіңдер» [Құран 2:87],- деп айтылды. «Қарсы шыққандардың» ісі осындай болды. Құран аяттарында Алла жолындағыларға «өздерімен соғысқандарға қарсы соғысу», «өздерін өлтіргендерді өлтіру» туралы әмір бар. Ал «иман келтіргендердің» мұсылман еместі, өзге діндегілерді өлтіруге болатыны туралы ой Құранда жоқ. Кәпірлерге қатысты мұндай ойдың ізі «Кафирун» сүресінде де көрінбейді. Алла өзінің Елшісін адамзаттың ортасына бүкіл әлем үшін рақым ретінде жібергенін білдірген [Құран 21:107]. Құранда: «Елшілердің арасын айырмаймыз» [Құран: 2:285],- деп жазылған. Пайғамбар хадистеріне қарағанда, басқаларға мейірімі жоқ жандарға Алланың да мейірімі түспейді [әл-Бұхари]. Бір дінді ұстанғандарды басқа дінге мейірімсіздікпен, қатыгездікпен, күшпен, соғыспен кіргізу турасында Алланың адамзатқа түсірген Кітаптарының бірінде де айтылмаған. Дінде зорлаудың жоқтығы Құран аятында да анық көрсетілген [Құран 2:256]. «Лұқман» сүресінің жиырма үшінші аятында мынадай мағына бар: «Кім сенім білдірмесе (Аллаға иман келтірмесе), оның кәпірлігі сені кейітпесін» [Құран 31:23]. Алла адамдарға: «Жақсылыққа, тақуалыққа жәрдемдесіндер. Күнәға және дұшпандыққа жәрдемдеспендер» [Құран: 5:2],- дейді. Осы айтылған жайлардың негізінде «Абай жалпы гуманистік түсініктің әділетін айтады. Ал, исләм дінінің барлық тарихы мен тәжірибесін, үгітін алсақ, оның ұғымындағы әділет, мысалы, мұсылман болмаса, өзге діндегілерді өлтіруге де болады. Онымен алысу жолында өзің өлсең «шәһит» боласың, бейішке барасың, ендеше әділеттің үлкені осы дейді» [1,178-179],- деген түсініктің белгілі уақыттың саяси талаптары аясында түйінделгенін топшылауға болады. Абайдың гуманизмі мен исламның гуманизмін теңестіру де, оларды өзара қарама-қарсы қою да адамзат қоғамының бүгінгі даму деңгейінде орынды бола алмайды.

Адамның Жаратушыға қатынасын пайымдау, адамның өз болмысын, дүние сырын тануға, ақиқатқа жетуге талпынысын парықтау біздің заманымызға дейінгі ірі ғұламалардың бәрінің басында болған. Шығыстың ұлы ойшылы, Бірінші ұстаз Аристотельдің зерттеу еңбектерінде адамның ойлауы, танымы, болмысы Жаратқанның құдіретімен байланыстырылды. Екінші ұстаз әл-Фараби, Үшінші ұстаз Ибн Сина еңбектерінің өзегінде де Аллаға деген сенім болды. Ғылым мен білім, ақиқатқа, жаратылыстың сырын, әр нәрсенің түп негізін білуге ынтықтық жайы «Кабуснамада» (IX ғ.), әл-Фараби (870 – 950), Ибн Сина (980-1036/37), Ж.Баласағұн (XI ғ.), әл-Ғазали (1058 – 1111), әл-Гилани (1077 – 1166), Ауфи (1172/76 – 1233/42), А.Йассауи (1103 – 1228), А.Йүгінеки (XII – XIII ғғ.), Руми (1207 - 1273), Хорезми (XIV ғ.) еңбектерінде кең баяндалды.

«Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықбiрлән табылады. Ол Алланың

ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Аның үшін ол - Алланың өзіне ғашықтық. Ғылым - Алланың бір сипаты, ол - хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр» [4, 186],- дейді Абай. Бұдан «Аллаға ғашықтықтың өзі де хақлық һәм адамдық» екендігі хақында түсінік туады. Абайдың айтып отырған ойы жоғарыда аталған ғұламалардың еңбектерінде ғылым мен білім, Жаратушының сипаты жайында баяндалған ойлармен ұштасып, жалғасып жатыр. Адамдардың білуге, өзін-өзі тануға талпынуы, Аристотельдің пікірінше, олардың жаратылысында бар. Ғылым мен білім, Жаратушының сипаты туралы осы ойлардың түп негізі Аристотельдің қағидаларынан, Құран кәрімнен, Пайғамбардың хадистерінен бастау алатынын әл-Фарабиден бергі ғұламалардың бәрі айтқан, Абай да осындай көзқарасты ұстанған. Ал Абай айтып отырған ғашықтықтың сипатын әл-Фараби мына қалыпта анықтайды: «Бірінші Тұлғаны алатын болсақ, Онда ғашық болушы - ғашық етушінің өзі; тіпті бауратушының өзі баураушымен бірдей. Сонымен, Ол - әрі ғашық болушы, әрі құштарлық махаббат туғызушы Бірінші Тұлға» [16,242]. «Азаматтық саясат» трактатында Екінші ұстаз: «Ол - Бірінші сүйөші, әрі Бірінші сүйікті» [8,78],- деп жазды. Бұдан, қазіргі тілімізде ықшамдап айтар болсақ, бар сүйөдің негізінде Бірінші тұлғаның сүйөі тұратыны жайлы ұғым туады. Абайдың «ғылымға ынтықтық», «Алланың өзіне ғашықтық», «адамзаттың бәрін сүйө» туралы ойлары әл-Фарабидің осы қағидасының мазмұнымен мәнделс ашылатынын аңғару қиын емес. Осыдан келіп, Абайдың «үш сүйө» туралы ұстанымдары Құран Кәрім, Пайғамбардың хадистері, Шығыстың ұлы ғұламалары мен ақындарының философиялық көзқарастары негізінде қалыптасқаны туралы тұжырым жасауға болады.

Абайдың дүниетанымының байырғы бастау-көздері ұлы ойшыл, Бірінші ұстаз Аристотель танымымен, Құран қағидаларымен, одан беріде Екінші ұстаз әл-Фараби даналығымен сабақтасып-жалғасып жатыр. Мұның өзі Абайдың ақындық дүниетанымының, философиялық көзқарастарының ғылыми және тарихи маңызы мен мәнінің қазақ қана емес, тұтас ғалам ақыл-ойы үшін айрықша жоғары екендігін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1.Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Жиырымасыншы том. - Алматы,1985.
- 2.Әуезов М. Абайтанудан жарияланбаған материалдар / Құрастырушылар Л.М.Әуезова, М.Мырзахметов. - Алматы, 1988.
3. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Бірінші том. - Алматы,1977.
4. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Екінші том. - Алматы,1977.
5. Платон. Сочинения в четырех томах. Том II. - СПб, 2007.
6. Аристотель. Никомахова этика // Философы Греции. – М., 1997.
- 7.Аристотель. Тайная тайных // Библиотека литературы Древней Руси. Том 9. – <http://www.pushkinskiydom.ru>
8. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. - Алматы, 1975.

9. Роузентал Ф. Торжество знания / Пер. с англ. – М., 1978.
10. Аль-Газали, Абу Хамид. Наставление правителям. – М., 2008.
11. Руми, Джалал ад-дин, Мухаммад. Маснави-йи Ма‘нави («Поэма о скрытом смысле»). Четвертый дафтар (байты 1-3855) / Пер. с перс. – СПб., 2010.
12. Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. - Алматы, 1982.
13. Абайдың дүниетанымы мен философиясы. - Алматы, 1995.
14. Мырзахметұлы М., Шойынбет Ж., Әліпхан М. Абай мұрасының өзекті мәселелері. Алматы, 2009.
15. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. Он алты томдық. - ХҮІ том. – Алматы, 1980.
16. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1973.
17. Руми, Джалал ад-дин, Мухаммад. Маснави-йи Ма‘нави («Поэма о скрытом смысле»). Второй дафтар (байты 1-3810) / Пер. с перс. – СПб., 2009.
18. Аль-Джилани ‘абд аль-Кадир. Раскрытие сокрытого: Собрание семидесяти восьми проповедей / Пер. с англ. – М., 2008.
19. Джан Ш. Мевляна Джалаледдин Руми (Жизнь, личность, мысли) / Пер. с англ. – СПб., 2007.
20. Хисматуллин А. От редактора // Руми, Джалал ад-дин, Мухаммад. Маснави-йи Ма‘нави («Поэма о скрытом смысле»). Первый дафтар (байты 1-4003) / Пер. с перс. – СПб., 2007. – С.13-18.

*Абайдың ақындық мектебі: халықаралық
ғылыми-теориялық конференция
материалдары (10.12.2013). – Алматы: Қазақ
университеті, 2014. – 3-19-беттер.*